मिथः पृथग्वाक्यपदैः सङ्कीर्णं यत्तदेव तत्। वक्त्रेण भ्राजते रात्रिः कान्ता चन्द्रेण राजते। ब्रह्माण्डं त्वद्यशः पूरगर्भितं भूमिभूषणम्। आकर्णय पयः पूर्णसुवर्णकलशायते। भग्नप्रक्रममारब्धशब्दनिर्वाहहीनता। अक्रमः कृष्ण! पूज्यन्ते त्वामनाराध्य देवताः। अमतार्थान्तरं मुख्येऽमुख्ये वार्थे विरोधकृत्। त्यक्तहारमुरः कृत्वा शोकेनालिङ्गिताऽङ्गना। अपुष्टार्थो विशेष्यं चेन्न विशेषोविशेषणात्। विशन्ति हृदयं कान्ताकटाक्षाः खञ्जनत्विषः। कष्टः स्पष्टावबोधार्थमक्षमो वाच्यसन्निभः। व्याहतश्चेद्विरोधः स्यान्मिथः पूर्वापरार्थयोः। सहस्रपत्रमित्रं ते वक्त्रं केनोपमीयते। कुतस्तत्रोपमा यत्र पुनरुक्तः सुधाकरः। दुःक्रमग्राम्यसन्दिग्धास्त्रयो दोषाः क्रमादमी। त्वद्भक्तः कृष्ण! गच्छेयं नरकं स्वर्गमेव वा। एकं मे चुम्बनं देहि तव दास्यामि कञ्चुकम्। ब्रूत किं सेव्यतां चन्द्रमुखीचन्द्रकिरीटयोः। अनौचित्यं कीर्त्तिलतां तरङ्गयति यः सदा। प्रसिद्ध्या विद्यया वापि विरुद्धं द्विविधं मतम्। न्यस्तेयं पश्य कन्दर्पप्रतापधवलद्युतिः। केतकी शेखरे शम्भोर्धत्ते चन्द्रकलातुलाम्। सामान्यपरिवृत्तिः स्यात् कुण्डलच्छविविग्रहा। विशेषपरिवृत्तिः स्याद्दयिता मम चेतसि। द्वे स्तः सहचराऽचारुविरुद्धान्योन्यसङ्गती। ध्वाङ्क्षाः सन्तश्च तनयं स्वं परञ्च न जानते। सरोजनेत्र! पुत्रस्य मुखेन्दुमवलोकय। पालयिष्यति ते गोत्रमसौ नरपुरन्दरः। पदे तदंशे वाक्यांशे वाक्ये वाक्यकदम्बके। यथानुसारमभ्यूहेद्दोषान् शब्दार्थसम्भवान्"। ३व्यावृत्तिव्यवहारान्यतरप्रयोजनविघटके धर्मभेदे स च दोषस्त्रिविधः। अव्याप्तिः अतिव्याप्तिः असम्भवः। ४विध्यतिक्रमजनितेऽदृष्टभेदे मीमांसकाः। ५गुरुतल्पगमनाभक्ष्यभक्षणादिजनिते पापे मेदि०। दुष—वैकृत्ये करणे घञ्। ६वातपित्तकफेषु यथाह भाव०प्र०अथ दोषाः प्रवक्ष्यन्ते इत्युपक्रमे दोषस्वरूपमाह वाग्भटः "वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः। विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्द्धयन्ति च। ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः। वयोऽहोरात्रभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात्" दोषशब्दस्य निरुक्तिमाह "धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः। वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृताः" दोषा इत्यत्र दुष वैकृत्ये इति दुषधातोः दुष्यन्त्येभिरिति वाक्ये अकर्त्तरि च कारके संज्ञाया मित्यनेन सूत्रेण करणेऽर्थे घञ् प्रत्ययः। ७तेषां विकारे च। गौ०उक्ते प्रवृत्तिप्रयोजके रागद्वेषमोहात्मके ८धर्मभेदे तल्लक्षणादिकं सू०भा० उक्तं यथा

"प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः" सू० "प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा। यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति प्रत्यात्मवेदनीया ही मे दोषाः कस्मात्? लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति कर्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन कर्मणा सुखं दुःखं वा भजते, तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहुनोक्तं भवतीति" भा० विवृतमेतत् तद्वृत्तौ यथा "दोषं लक्षयति। दोषा इति बहुवचनं रागद्वेषमोहात्मकलक्ष्यत्रयज्ञापनाय प्रवर्त्तना प्रवृत्तिजनकत्वं तदेव लक्षणं येषाम् यद्यपीदं शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तं तथापि लौकिकप्रत्यक्षसविषयत्वे सतीति विशेषणीयं यागादिगोचरप्रमावारणाय प्रमान्यत्वे सतीति विशेषयन्ति"।

तद्भेदाश्च सू० भा० ४अ० १आह्निके उक्ता यथा

"तथा दोषाः" सू० "परीक्षिता इति बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः, प्रवृत्तिहेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिसन्धानसामर्थ्याच्च संसारहेतवः, संसारस्यानादित्वादनादिना प्रबन्धेन प्रवर्त्तन्ते, मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रबन्धोच्छेदेऽपवर्ग इति प्रादुर्भावनिरोधधर्मका इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं तथा चेमे मानेर्ष्यासूयाविचिकित्सामत्सरादयः ते कस्मान्नोपसङ्ख्यायन्ते इत्यत आह" भा०।

"तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्" सू० "तेषां दोषाणां त्रयोराशयस्त्रयः पक्षाः"। रागपक्षाः—कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति। द्वेषपक्षाः—क्रोधः ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति। मोहपक्षाः—मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमादः इति। त्रैराश्यान्नोपसङ्ख्यायन्ते इति, लक्षणस्य तर्ह्यभेदात् त्रित्वमनुपपन्नम्, नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् आसक्तिलक्षणो रागः, अमर्षलक्षणो द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोह इति। एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणाम्, विजानात्ययं शरीरी रागमुत्पन्नम्, अस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति। विरागञ्च विजानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति। एवमितरयोरपीति। मानेर्ष्याऽसूयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्यमनुपतिता इति नोपसङ्ख्यायन्ते" भा०। विवृतमेतत् वृत्तौ